

ШАҒЫРБАЕВ М.С.

Шағырбаев Мамбет Сапарбекұлы

Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты,

Алматы, Қазақстан;

mambet__87@mail.ru

АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ЗЕРТХАНАСЫНДА 2018-2021 ЖЫЛДАРЫ ЖҮРГІЗІЛГЕН ПАЛЕОЗООЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

Аннотация. Мақалада Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, археологиялық технологиялар зертханасында 2018-2021 жылдары жүргізілген археозоологиялық зерттеу жұмыстарына хронологиялық негізде шолу жүргізіледі. Қола дәуірінен бастап кейінгі ортағасырларға дейінгі мерзімді қамтитын 16 ескерткіштен табылған 18000-ға жуық жануар сүйегіне талдау жасалып, жануар сүйектерінің ескерткіштер бойынша саны мен жануар түрі бойынша айырмашылықтары анықталады. Зерттеу барысында, шаруашылықтағы үй жануарларының саны барлық аймақта бірдей емес екендігі байқалып отыр. Таулы өңірлерде ірі қара саны көбірек болса, далалы ландшафта орналасқан ескерткіштерде уақ мал мен жылқы саны артады. Шаруашылықта түйе мен есекті де пайдаланғанын остеоматериалдар көрсетіп отыр. Жабайы жануарлардың кейбір түрлері ортағасырларда қазір мүлдем кездеспейтін аймақтарда мекендеген. Оның негізгі мысалы құлан мен қарақұйрық сүйектерінің Жетісу өңіріндегі ескерткіштерден табылуынан көруге болады. Шу өңірінде ортағасырларда балық аулау кәсібі болған.

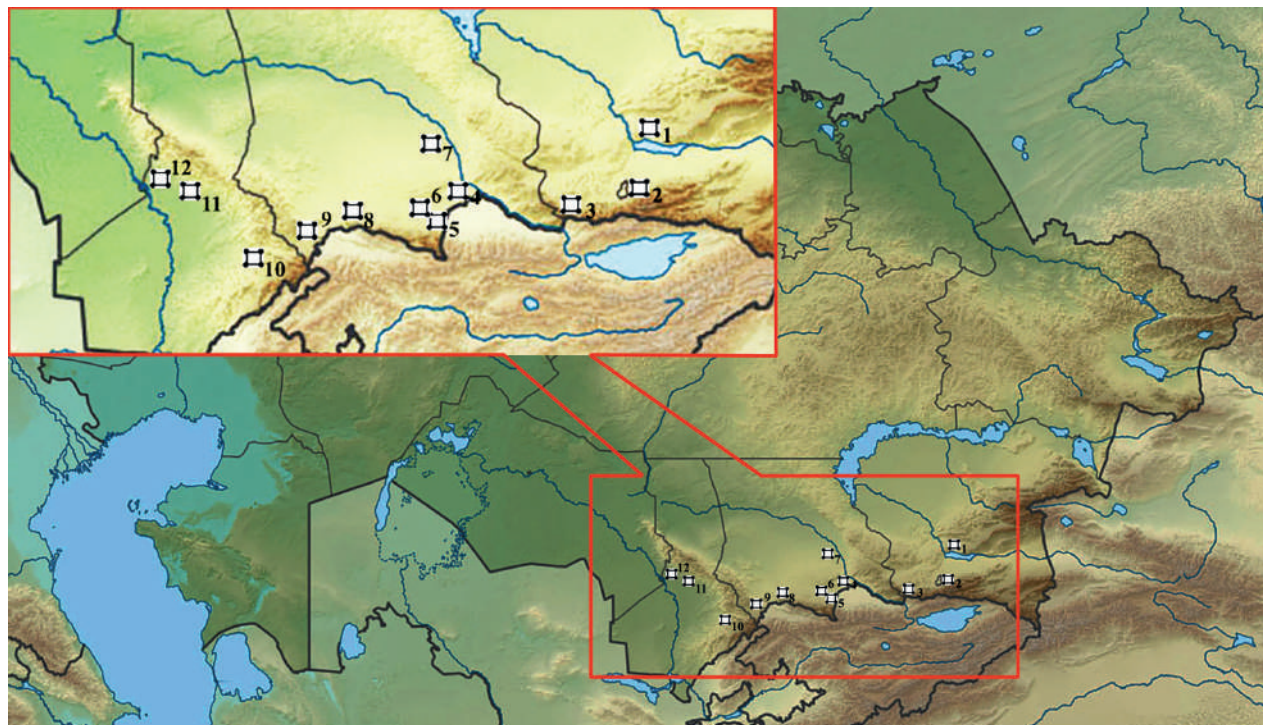
Түйін сөздер: Археозоология, остеология, қола дәуірі, ерте темір дәуірі, ортағасыр, плаеофауна, мал шаруашылығы, аңшылық.

Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институтының «Археологиялық технологиялар» зертханасы өзінің тарихын 1970 жылдардан бастайды. Институт зертханасында алғаш палеозоологиялық зерттеулермен Л.А. Макарова және Т.Н. Нурумов айналысты [Шағирбаев 2021: 153-154; Нурумов л/д 111: 24]. Бірқатар жылдары Қ. Қашқынбаев институт зертханасында жануар сүйектерін зерттеп, нәтижелерін [Кашкинбаев 2005; Кашкинбаев 2013] жариялады. Аталған ғалымдар өмірден өткеннен кейін бұл бағыттағы зерттеулер тоқырап, соңғы жылдары археозоологиялық материалдар институт қорында қордалана бастады. Дегенмен, бірқатар үзілістерге қарамастан, Л.Л. Гайдученко, Б.У. Байшашов секілді отандық және П.А. Косинцев, А. Оутрам, Д.О. Гимранов, О.П. Бачура және т.б. шетелдік палеонтолог, палеозоологтар еліміздегі археологиялық қазба барысында табылып жатқан жануар сүйектерін зерттеумен айналысты. Алайда, шет елдік мамандардың көмегімен зерттеу жүргізуге барлық ғалымдарда мүмкіндік болды деп айту қиын. Арнайы мамандардың жоқтығына байланысты қазба барысында табылған жануар сүйектері зерттеусіз қалып, археологтар көп жағдайларда қазба жүргізілген нысанға қайта көміп кетуге мәжбүр болып келеді. Осы мәселені шешу үшін, Институттың Ғылыми кеңесінің қолдауымен 2018 жылдан бастап зертхана құру жұмыстары қолға алынды. Нәтижесінде, бірқатар техникалық-базалық

және жөндеу жұмыстарынан кейін, «Археологиялық технологиялар» атауымен зертхана қайта қалпына келтірілді. Археологиялық материалдармен жұмыс жүргізетін зертхана: керамиканы зерттеу, тас пен сүйек трасологиясы және археозоология бөлімдерінен тұрады [Ақымбек, Шағирбаев 2020: 116].

Археозоология бөліміне 2018 жылы б.ғ.к. Б.У. Байшашов және б.ғ.к. П.А. Косинцев шақырылып, Институт қорындағы остеологиялық материалдармен жұмыс жүргізілді. Сонымен қатар, аталған мамандарға зертханада бұдан әрі археозоологиялық зерттеулермен тұрақты айналысу үшін М.С. Шағирбаевты жануар сүйектерін зерттеудің әдіс-тәсілдерін меңгерту мәселесі де ұсынылып, нәтижесінде бірқатар бірлескен жұмыстар атқарылды.

2018 жылы Б.У. Байшашов және М.С. Шағирбаев «Ұлы Даланың ежелгі және ортағасырлық тарихы: этногенез және мәденигенез – пәнаралық зерттеулер тәжірибесі» жобасы аясында Шірік рабад мәдениетіне тиесілі ескерткіштерден табылған остеологиялық материалдармен жұмыс жасап, ғылыми есебін жазды. Аталған археологиялық кешенде 2006 жылдан 2017 жылға дейінгі аралықта жүргізілген қазба жұмыстары барысында жалпы 534 дана жануар сүйегі жинастырылған. Остеологиялық материалдардың басым бөлігі бөлшектенген. Жануар сүйектерін талдау барысында, 142 сүйек жылқыға (*Equus caballus*), 4 сүйек

1 – сур. 2018–2021 жж. жануар сүйектері зерттелген ортағасырлық ескерткіштердің орналасқан жерлері:
 1 – ортағасырлық Шеңгелді төрткүлі; 2 – ортағасырлық Талғар; 3 – ортағасырлық Қастек; 4 – ортағасырлық Ақтөбе (Степнинское); 5 – ортағасырлық Аспара; 6 – ортағасырлық Маханды төрткүлі; 7 – ортағасырлық Қосқұдық; 8-ортағасырлық Ақыртас төрткүлі; 9 – ортағасырлық Бурнооктябрь; 10 – ортағасырлық Шымкент; 11 – ортағасырлық Күлтөбе; 12 – ортағасырлық Қаратөбе

құлғанға (*Equus hemionus*) тиесілі екендігі анықталды. Ірі қараға (*Bos taurus*) – 134 сүйек, уақ малға (*Ovis et Capra*) – 175 сүйек (оның ішінде 43 данасы нақты қойға (*Ovis aries*), 10 данасы ешкіге (*Capra hircus*), 2 сүйек – түйеге (*Camelus bactrianus*), 6 сүйек – итке (*Canis familiaris*), 3 сүйек – түлкіге (*Vulpes vulpes*), 3 сүйек адам қаңқасының элементтері және 65 сүйек нақты жануар түріне ажыратылмады [Отчет 2018: 34-36].

П.А. Косинцев қола және ерте темір дәуірі, этнографиялық кезеңге тән 27 ескерткіштен (беғазы-дәндібай мәдениеті (6), сарғары-алексеев мәдениеті (13), далалы аймақтағы ерте темір дәуірі қоныстары (5), таулы аймақтағы қоныстар және XVIII–XIX ғасырлармен мерзімделетін қазақ қыстаулары мен қоныстарынан табылған жануар сүйектеріне жүргізілген зерттеулерге салыстырмалы талдау жасап, нәтижелерін ғылыми есепте көрсетті. Зерттеу нәтижесінде аталған кезеңдердің барлығында уақ мал саны (41-65% аралығында ауытқиды) сиыр, жылқы және түйеге қарағанда көп екендігі белгілі болды [Отчет 2018: 33-35]. Тек этнографиялық кезеңде ғана уақ мал саны жылқыдан кейінгі екінші орынды алса, далалы аймақта орналасқан ерте темір дәуірі қоныстарының

материалдарында уақ мал мен жылқы саны теңеседі.

2019 жылы «Ұлы Даланың тарихы мен мәдениеті» жобасының негізінде Б.У. Байшашов пен М.С. Шағирбаев қола дәуірімен мерзімделетін Серіктас қонысының остеологиялық материалдарына зерттеулер жүргізіп, жануар түрлерін анықтайды. Аталған қоныстан жалпы саны 289 дана жануар сүйегі зерттеліп, оның ішінде 69 сүйек – жылқыға (*Equus caballus*), 21 сүйек сиырға (*Bos taurus*), 156 сүйек қойға (*Ovis aries*), 1 сүйек ешкіге (*Capra hircus*), 1 сүйек – түйеге (*Camelus bactrianus*), 1 сүйек итке (*Canis familiaris*), 8 сүйек тасбақаға (*Testudines*) тиесілі екендігі анықталған. Мұнымен қатар, 32 сүйек сүтқоректілер класына жатады [Отчет..., 2019: 53].

Қола дәуірінің қонысынан табылған жануар сүйектерінің «ас қалдықтары» екені анық. Алайда, көне сүйектердің арасынан тасбақаға (*Testudines*) тиесілі қаңқа элементтерінің анықталуы қызықты болып отыр. Бұл ежелгі тұрғындардың тағам рационында бауырымен жорғалаушылар класының (*Reptilia*) өкілдері де болғанын көрсетеді. Жалпы, Серіктас қонысынан табылған жануар сүйектерін толыққанды археозоологиялық талдаудан өткізіп, жарияланымға

ұсыну, өз кезегінде Жетісу өңірінің қола дәуіріндегі палеофаунасы мен шаруашылықтағы жануар түрлері және тағам рационы мен палеодиетасы туралы құнды ақпарат көзіне айналары анық.

2019 жылы зертханаға П.А. Косинцевпен бірге б.ғ.к. Д.О. Гимранов та шақырылып, жоғарыда аталған жобаның негізінде ортағасырлық Қастек және ерте темір дәуіріне тән Абылай және Қатартөбе ескерткіштерінің остеологиялық материалдарына зерттеу жүргізілді. Аталған ғалымдар жалпы саны 9000-нан астам сүйекті анықтап, ескерткіштер бойынша жануар түрлері, қаңқа элементтері, сүйектердің бөлшектену үдерістері туралы маңызды ақпараттарға қол жеткізді [Отчет 2019: 54–70].

Б.У. Байшашов пен М.С. Шагирбаев Бәбіш мола қаласынан 2018 жылы анықталған жануар сүйектеріне археозоологиялық талдаулар жүргізіп, нәтижелері ғылыми жарияланымға ұсынылды [Байшашов, Шагирбаев 2019: 100–107; Шагирбаев, Утубаев 2019а: 382–391].

Бәбіш мола қаласындағы «Үлкен үйде» жүргізілген қазбадан топталып анықталған жануар асықтары жеке зерттелініп, оның басым бөлігі ақбөкенге (*Saiga tatarica*) тиесілі екендігі анықталды. Зерттеушілер «Бәбіш Мола қаласынан табылған ақбөкен асықтары сол жануармен байланысты ғұрыптық жосындарға байланысты жиналып, сақталған» – деп тұжырым жасайды [Шагирбаев, Утубаев 2019б: 110]. Сонымен қатар, зертхана қорындағы материалдар мен басқа да археологиялық зерттеулерге негізделген мәліметтер бойынша асықты пайдалану тарихына шолумен байланысты зерттеулер де жүргізілді [Шагирбаев 2019].

2020 жылы жануар сүйектерінің зертханалық талдануы біршама күрделі және бірнеше тарихи кезеңдерді қамти отырып жүзеге асырылды. Сырдария өңіріндегі ерте темір дәуірімен мерзімделетін Бәбіш мола қаласынан 2019 ж. анықталған жануар сүйектерін археозоологиялық тұрғыдан зерттелуі жалғасын тапты. Зерттеу нәтижесінде бұрын белгілі болған ақпараттарға жаңа түзетулер енді десе де болады. 2018 жылы анықталған жануар сүйектерінің ішінде ешкі (*Capra hircus*) сүйектері көп анықталса [Шагирбаев, Утубаев 2019а: 384], 2019 жылғы материалдарда ешкіге тиесілі элементтер санаулы ғана табылды. Алайда, үй жануарларының ішінде түйе (*Camelus bactrianus*) және есек (*Equus asinus*) сүйектері, жабайы жануарлардан құлан (*Equus hemionus*) мен ақбөкен (*Saiga tatarica*) сүйектері анықталды [Утубаев, Шагирбаев 2020а: 358]. Жаңа деректер Бәбіш мола қаласы орналасқан аймақтың палеофаунасында құлан мен ақбөкеннің тұрақты мекендеген ареалы болғанын

дәлелдей түсумен қатар, ежелгі тұрғындардың шаруашылығында үй жануарларының барлық түрлері кездесетінін көрсетіп берді. Бәбіш моладан табылған тақ тұяқты жануарға (*Perissodactyla*) тиесілі грифельді сүйекті (рудимент) трасологиялық талдау барысында, сүйектің құланның артқы сирағына (*Mt III*) тиесілі екендігі және ежелгі уақытта «біз» ретінде қолданылғаны анықталды [Утубаев, Шагирбаев 2020б: 121].

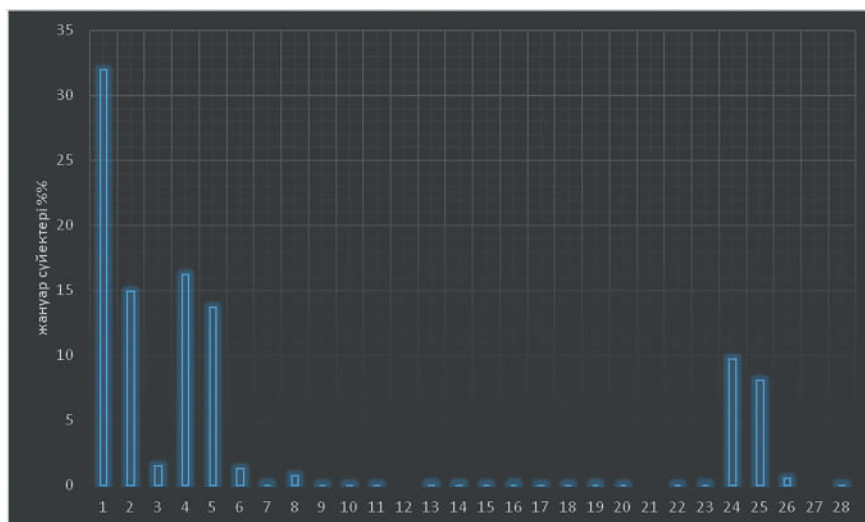
Зертханадағы археозоологиялық зерттеулердің келесі тобы ортағасырлық ескерткіштердің материалдарын зерттеумен байланысты (1-сур.). 2020 жылы Іле өңіріндегі ортағасырлық Шеңгелді керуен сарайы, ортағасырлық Талғар қаласы, Талас өңіріндегі ерте ортағасырлық Бурнооктябрь қаласы, Сырдария өңіріндегі ежелгі Сауран (Қаратөбе) қаласынан табылған жануар сүйектері зерттелді [Савельева, Шагирбаев 2020: 390–400; Шагирбаев 2020а: 115–128; Талеев, Шагирбаев 2020: 230–242; Талеев, Ержігітова, Шагирбаев 2020: 201–209]. Аталған ескерткіштердің ішінде ортағасырлық Талғар қаласынан басқаларында жануар сүйектері алғаш рет зерттелініп отыр.

Шеңгелді төрткүлінен табылған остеологиялық материалдар саны аз болғанымен, 10-ға жуық жануар түрлері ажыратылды [Савельева, Шагирбаев 2020: 392]. Нәтижесінде, ортағасырларда Іле өңірі құлан (*Equus hemionus*) және ақбөкеннің (*Saiga tatarica*) жайылым ареалына кіргені белгілі болып отыр. Сонымен қатар, керуен сарай тұрғындары шаруашылықта төрт түліктің барлығын да пайдаланған. Алайда олардың «отардағы» («отар» барлық жануарға қатысты шартты түрде алынып отыр. Жалпы: жылқы–үйір, ірі қара–табын, түйе–келе) мөлшерін айту қиын. Шеңгелді остеоматериалдарының ішінде саны жағынан бірінші орында – жылқы сүйектері.

Шеңгелді төрткүліне (керуен сарай) жақын орналасқан ортағасырлық Талғар қаласынан табылған жануар сүйектерінің (зерттеу жұмысы 1989 жылы №3 қазбадан табылған жануар сүйектеріне жүргізілді – ішінде ірі қара (*Bos taurus*) сүйектері барлық материалдың ішінде 35%-ға жуығын құрады. Екінші орында уақ мал (*Ovis et Capra*) сүйектері негізгі орын алады.

Шеңгелді төрткүліне қарағанда, Талғар қаласының остеоматериалдары күрделі және табиғи ландшафт тұрғысынан алғанда таулы аймаққа тән фаунаның кездесуімен ерекшеленеді. Мәселен, далалы өңірде орналасқан Шеңгелді төрткүлінде құлан және ақбөкен сүйектері кездессе, таулы ландшафта орналасқан ортағасырлық Талғар қаласынан елік (*Capreolus pygargus*), аю (*Ursus arctos*) және жабайы құс (*Aves*) сүйектері табылып отыр [Шагирбаев, 2020а: 117].

Ортағасырлық Шеңгелді және Талғар ескерткі-

2 – сур. Ортағасырлық ескерткіштерден табылған жануар сүйектерінің мөлшері:
1 – уақ мал; 2 – қой; 3 – ешкі, әрі қарай 1-ші кестедегі жануарлар тізіміне сәйкес

штері бір-бірінен бар жоғы 80 шақырым қашықта орналасқанымен табиғи-климаттық жағдайға сай, аңшылықтағы фаунаның да қатты өзгергенін көреміз.

Ерте ортағасырлық Бурнооктябрьск қаласынан табылған жануар сүйектерінің ішінде үй жануарларымен қатар, шөлейтті аймақта мекендейтін жабайы жануарлар, оның ішінде қуысмүйізділер тұқымдасына (Bovidae) жататын архар (*Ovis ammon*), қарақұйрық (*Gazelia subgutturosa*) және ақбөкеннің (*Saiga tatarica*) қаңқа элементтері табылды [Талеев, Ержігітова, Шагирбаев, 2020: 234]. Ескерткіштің орналасқан жері таулы және далалы өңірдің түйісетін тұсы болғандықтан, аталған жануарлардың бұл аймақта мекендеуі әбден мүмкін. Қазіргі таңда архар (*Ovis ammon*) Шу-Іле Алатауында кездескенімен, қарақұйрық (*Gazelia subgutturosa*) пен ақбөкен (*Saiga tatarica*) бұл өңірде кездеспейді.

Ежелгі тұрғындардың ет өнімінде жабайы жануарлардың көп кездесуі, аңшылықтың жақсы дамығандығын дәлелдейді. Сонымен қатар, қазба барысында табылған жабайы құс сүйектері ескерткіштің ежелгі тұрғындары аңшылықтың бірнеше түрімен айналысқанын көрсетіп отыр.

Сырдарияның оң жағалауында орналасқан ежелгі Сауран (Қаратөбе) қаласының (ортағасырлық Сауран қаласынан оңтүстік-шығыста 2,5 шақырым жерде орналасқан) остеологиялық материалдарында үй жануарларымен қатар, бұғы (*Cervus elaphus*), мысық (*Felis cinaus*?) және құс (*Aves*) сүйектері анықталды [Талеев, Ержігітова, Шагирбаев 2020: 202]. Зерттеушілер

ежелгі Саураннан табылған мүйіз фрагменттерінен бөлек, бірнеше асықтарды (*talus*) да сыртқы анатомиялық пішіндері мен анықтаушы белгілеріне қарап бұғыға (*Cervus elaphus*) тиесілі деп тұжырым жасайды [Талеев, Ержігітова, Шагирбаев 2020: 204].

Бұғы сүйектерінің табылуы, ежелгі Сауран қаласының тұрғындары аталған жануарды аулағанын көрсеткенімен, бұғының нақты қандай түрін аулағаны белгісіз. Қазіргі таңда Сырдария өңірінде бұғы тұқымдасына жататын Бұхар

бұғылары (*Cervus elaphus bactrianus*) өмір сүреді. Бірақ, нақты салыстырмалы эталондардың жоқтығы, жануар түрін анықтауға кедергі болып отыр. Бір қызығы, Бурнооктябрьск және Қаратөбе қалаларынан үй жануарларының ішінде есекке (*Equus asinus*) тиесілі қаңқа элементтері анықталды. Бұл есектің Талас өңірінде ертеортағасырлардың өзінде шаруашылықта қолданылса, Сырдария өңірінде қазіргі деректер бойынша ерте темір дәуірінде шаруашылықта есекті пайдаланған. Сондай-ақ, ежелгі Сауран қаласынан мысық сүйектерінің анықталуы да қызықты жағдай. Ортағасырларда мысықты қолға үйретіп, үй жануары ретінде ұстағанын ортағасырлық Жанкент қаласынан табылған мысық сүйегіне жүргізілген зертханалық талдаулар дәлелдеп берді [Аржанцева 2020]. Мысық сүйектеріне жүргізілген талдаулар ежелгі ДНҚ (дезоксирибонуклеин қышқылы) бойынша жанкенттік мысықтың жабайы мысықтардан (шұбар мысық (*Felis libusa*), қамысты мысық (*Felis cinaus*), шағыл мысық (*Felis margarita*)) емес, жыртқыш сүтқоректілердің ішінде «үй мысығы» болып табылатын *Felis catus* L., түріне жататыны анықталды [Аржанцева 2020]. Яғни, Қазақстан территориясында үй жануарларының ішінде 1200 жыл бұрын мысықтардың да болған. Ежелгі Сауран қаласы да ортағасырлық Жанкент қаласы орналасқан ендікте, Сырдария өзенінің жағасында, ежелгі керуен жолының бойында орналасқандықтан, табылған сүйектер «үй мысығына» тиесілі болуы мүмкін.

Зертханада Іле өңірі (Шеңгелді төрткүлі, Талғар қаласы), Шу-Талас өңірі (Қосқұдық қаласы, Ақыртас төрткүлі, Бурнооктябрьск қаласы), Сырдария өңіріндегі (Қаратөбе) ортағасырлық ескерткіштерден жинақталған остеологиялық материалдардың ішінде ірі қараның қаңқа элементтері жеке зерттеліп, бірқатар қызықты ақпараттарға қол жеткізілді [Шагирбаев,

2020б: 205-215]. Мысалы, ортағасырлық қалалардан табылған остеологиялық материалдың ішінде ірі қара сүйектерінің мөлшері басқа жануарларға қарағанда басымдық танытпайды. Зерттелген 6 ескерткіштің тек екеуінде (Талғар, Бурнооктябрьск) ғана сиыр сүйектері жалпы сүйектің 30% құрайды. Басқа ескерткіштерде (Шеңгелді, Ақыртас, Қаратөбе және Қосқұдық) 8–19% аралығында ауытқиды [Талеев, Ержігітова, Шагирбаев 2020: 212].

2021 жылы қола дәуіріне тән Таранғұл (Ақтөбе обл.) және Балқан (Қарағанды обл.) қоныстарынан анықталған остеологиялық материалдар жануар түрлеріне қарай топтаудан өткізіліп, нәтижелері ғылыми түрде жарияланды. Екі ескерткіштен жалпы 4000-нан аса остеологиялық материал зерттеліп, 15-тен астам жануар түрі мен құс сүйектері анықталды [Байтілеу, Шагирбаев 2021а: 145; Байтілеу, Шагирбаев 2021б: 25].

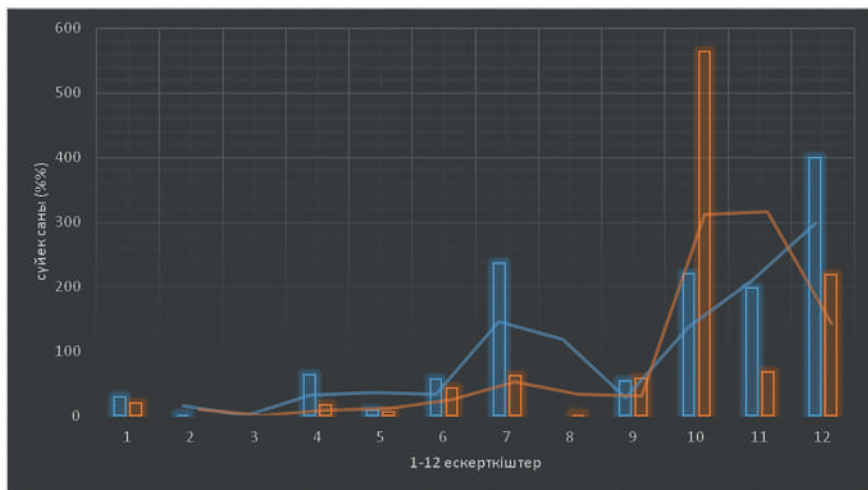
Таранғұл қонысынан үй жануарларының барлық түрі кездесумен қатар, жабайы жануарлардан – жұптұяқтылар (*Sus scrofa*, *Cervus elaphus*, *Capreolus pygargus*, *Ovis ammon*, *Saiga tatarica*), тақтұяқтылар (*Equus hemionus*, *Equus sp.*), қоян тәрізділер (*Lepus tolai*) және ит тұқымдастарына (*Vulpes vulpes*, *Canis sp.*) тиесілі 10 жануар түрі табылды. Оның ішінде құлан (*Equus hemionus*) және қабан (*Sus scrofa*) сүйектері көбірек кездесіп отыр.

Балқан қонысынан анықталған жабайы жануарлардың ішінде арқар (*Ovis ammon*) мен қасқыр (*Canis lupus*) сүйектері басқа жануарларға қарағанда басым. Үй жануарларының ішінде Таранғұл қонысында уақ мал сүйектері басқа жануарларға қарағанда екі есе көп болса, ірі қара сүйектері саны бойынша екінші орында. Балқан қонысынан да шаруашылықта уақ малды көбірек пайдаланғанын байқаймыз. Алайда, екінші орында ірі қара мен жылқы сүйектерінің саны бойынша өзара жақын. Зерттеушілердің (Байтілеу Д.А., Шагирбаев М.С.) пікірінше, Балқан қонысының остеоматериалдары ежелгі тұрғындардың мал шаруашылығымен айналысқанын дәлелдейді. Авторлар негізгі дәлел ретінде Балқан қонысынан табылған остеоматериалдардың ішінде әртүрлі жастағы жануарлардың болуын көрсетеді. Мысалы, Балқан қонысынан 10 шақырым жерде орналасқан Талдысай қонысынан табылған жануар сүйектеріне

зерттеу жүргізген Л.Л. Гайдученко, аталған нысанда мал шаруашылығы болмағанын жазады [Артюхова, Курманкулов, Ермолаева, Ержанова 2013: 353]. Негізгі дәлел ретінде сүйектердің ішінде бірыңғай ересек жануарларға тиесілі элементтердің болуы және қоныс тұрғындарының металл өндірумен айнасуын көрсетеді.

2021 жылы зертханада жүргізілген археозоологиялық зерттеулердің келесі тобын Сырдария өңіріндегі ерте темір дәуірі ескерткіштерінен табылған остеологиялық материалдар құрады. 2020 жылы Бәбіш мола қаласына және осы аймақтағы ерте темір дәуіріне тән кесенелерге жүргізілген қазба жұмыстары нәтижесінде табылған жануар сүйектері жануар түріне қарай топталып, ғылыми қорытындылары жарияланымға ұсынылды [Утубаев, Шагирбаев 2021а: 83-93; Утубаев, Шагирбаев 2021б: 195-205].

Бәбіш мола қаласының цитаделінен анықталған жануар сүйектерінің (465 дана) фауналық құрамы, бұрын анықталған жануар түрін қайталаумен қатар, олардың санындағы айырмашылықтарға бірқатар түзетулер енгізілді. Мысалы, алдыңғы зерттеулерде уақ малдың ішінде ешкі саны бірқатар ауытқышылықтарға ие болғанымен, соңғы зерттеулерде қойдан кейінгі орында екендігі нақты нақтылана бастады. Ірі қара мен жылқы сүйектерінің арасында нақты сиырдың аздаған басымдыққа ие болатынын алдыңғы [Шагирбаев, Утубаев 2019а: 384; Утубаев, Шагирбаев 2020а: 358] және соңғы [Утубаев, Шагирбаев 2021а: 84] зерттеулер айғақтап отыр.

3 – сур. Анықтауға келмейтін сүйектер. Ортағасырлық ескерткіштер бойынша ірі және ұсақ жануарлардың мөлшері: 1 – Шеңгелді; 2 – Бурнооктябрьск;

3 – Қаратөбе; 4 – Ақыртас; 5 – Талғар; 6 – Қосқұдық; 7 – Ақтөбе, 8 – Қастек; 9 – Аспара; 10 – Шымкент, 11 – Маханды; 12 – Күлтөбе. Көк түс – ірі жануар (ірі қара, жылқы, түйек, есек, бұғы, құлан); қызыл түс – ұсақ жануар (қой, ешкі, ақбөкен, елік және т.б.).

Бәбіш мола оазисіндегі ерте темір дәуіріне тән кесенелерден табылған жануарлар фаунасында үй жануарларымен қатар, жыртқыштар отрядының (*Carnivora*) ішінде ит тұқымдастарына (*Canidae*) жататын қарсақ (*Vulpes corsac*) және түлкі (*Vulpes vulpes*) сүйектері анықталды. Жерлеу орнынан жыртқыш жануарлардың табылуы жалпы сирек кездесетін құбылыс. Зерттеушілер бұл мәселеге қатысты «жерлеу ғұрыптарының ерекше түрі болуы мүмкін» – деп тұжырым жасайды [Утубаев, Шагирбаев 2021б: 203].

Археозоологиялық зерттеулердің келесі топтамасы ортағасырлық қалалардан табылған остеологиялық материалдарды зерттеумен байланысты жүзеге асты. Оның ішінде, Шу өңірі бойынша ортағасырлық Қосқұдық қаласы, ортағасырлық Маханды төрткүлі, ортағасырлық Ақтөбе (Степнинское) қаласы, ортағасырлық Аспара қаласы, Талас өңірі бойынша ортағасырлық Ақыртас төрткүлі, Іле өңірі бойынша ортағасырлық Қастек қаласы, Оңтүстік Қазақстан өңірінен ортағасырлық Шымкент қаласы, ортағасырлық Күлтөбе қаласының остеологиялық материалдары зерттеліп, ортағасырдағы фауна мен шаруашылықтағы үй жануарларының көлеміне қатысты ақпараттар алынды.

Ортағасырлық Қосқұдық қаласынан табылған жануар сүйектері әдеттегі «тағам қалдықтары» ғана емес, жылқы және итті жерлеу ғұрыптарымен де тығыз байланысты болып отыр [Ақымбек, Шагирбаев 2021а: 226–246; Шагирбаев, Ақымбек 2020б: 347–359]. Қосқұдық қаласы тұрғындарының шаруашылығында нақты қандай жануар басым болғанын айту қиын, бірақ үй жануарларының барлық түрі (түйеден басқа) анықталды. ортағасырлық Маханды төрткүлінен төрт түлікпен қатар есек сүйектері де табылды және шаруашылықта ірі қара негізгі орын алғаны белгілі болды [Ақымбек, Шагирбаев 2021б: 196–204]. Бұл Шу өңірінде ортағасырларда үй жануарларының санында ескерткіштердің орналасқан аймағына қарай айырмашылықтар болатынын көрсетіп отыр. Мұндай ерекшеліктер Іле өңірінің ортағасырлық қалаларынан да байқалған болатын [Нуржанов, Шагирбаев 2021: 183-195]. Жалпы таулы өңірге жақын орналасқан ортағасырлық ескерткіштерде ірі қараны көбірек өсіргені/пайдаланғаны анық байқалады. Бұл ескерткіштер орналасқан ландшафтың табиғи-климаттық жағдайы мен флорасына тікелей байланысты. Сондай-ақ, кейбір ескерткіштердегі белгілі бір жануар түрлерінің басымдығы саяси-экономикалық жағдайларға байланысты болатынын да ескеру керек. Мысалы ортағасырлық Аспара қаласында жылқы сүйектері

көп табылумен қатар, остеометриялық өлшемдері бойынша ерекше ірі тұқымнан тарауы мүмкін екендігін көрсетеді [Ақымбек, Шагирбаев 2021с]. Ортағасырлық Ақтөбе қаласындағы мұнара маңынан табылған жануар сүйектері фауналық құрамы бойынша ерекше болып шықты. Остеологиялық материалдардың ішінде әдетте жиі кездесетін үй жануарларымен қатар, мысық (*Felis sp.*) және балық (*Silurus glanis*) сүйектері анықталып отыр [Ақымбек, Шагирбаев 2021д: 124–139].

Талас өңірінде орнаалсқан Ақыртас төрткүлінің палеофаунасы басқа ескерткіштерден аса көп ерекшеленіп қоймағанымен, шаруашылықта есекті (*Equus asinus*) пайдаланғанын растайтын сүйектердің табылғанына назар аудару қажет [Ақымбек, Шагирбаев 2021е: 72–100].

Оңтүстік Қазақстанда орналасқан ортағасырлық Шымкент қаласы мен Күлтөбе қаласынан табылған сүйектердің саны көп болумен қатар, палеофаунасы да күрделі. Екі ескерткіштен жалпы 8000-нан астам жануар сүйегі зерттеліп, 20-ға жуық жануар түрі мен құс сүйектері анықталды.

Ортағасырлық Шымкент қаласының остеологиялық материалдарында жануар түрі біркелкі емес [Шагирбаев и др. 2021: 23–47]. Мұнда да үй жануарларының ішінде мысық (*Felis sp.*) сүйектері анықталды. Өрі барлық сүйектер бір жануарға тиесілі. Егер ортағасырлық Жанкент қаласынан табылған мысық сүйегін «үй мысығы» (*Felis catus*) деп тұжырымдаса, ортағасырлық Ақтөбе, ортағасырлық Қаратөбе және ортағасырлық Шымкент қалаларынан табылған мысық сүйектері бұл тұжырымды одан өрі бекіте түседі.

Ортағасырлық Күлтөбе қаласының остеологиялық материалдары ескерткіштің XIX ғасырмен мерзімделетін мәдени қабатынан жинастырылған. Жалпы отандық археозоологияда ірі ескерткіштердің этнографиялық кезеңмен мерзімделетін қабатына тиесілі остеоматериалдардың зерттелуі алғаш рет жүргізіліп отырғанын атап өту керек. Зерттеу барысында, мұндағы жануар сүйектерінің жартысына жуығы әдеттегі «ас қалдығы» емес, ғұрыптық жосыннан қалған материалдар екендігі белгілі болды. Жапы саны 1000-ға жуық қой жауырындарының бетінде түрлі «белгілер», «тесіктер», «кертуден қалған іздер» бар. Зерттеушілер мұны «жауырынмен бал ашу ғұрпының қалдықтары» - деп тұжырым жасайды [Шагирбаев и др. 2021:108–138]. Күлтөбеден табылған жануар сүйектерінің 99%-ы үй жануарларынан тарайтыны белгілі болды. Бұл XIX ғасырдағы қала тұрғындарының тіршілігінде ортағасырда жиі кездесетін аңшылық дәстүрдің азайғанын көрсетеді.

Қорыта айтқанда, жалпы 16 археологиялық ескерткіштен (қола дәуірі-2 ескерткіш, ерте темір дәуірі-2 ескерткіш, ортағасыр-12 ескерткіш) – 17 977 дана жануар сүйегі анықталып, 12883 (71,6%) данасы нақты жануар түріне қарай ажыратылды.

2020-2021 жылдары зерттелген 12 ортағасырлық ескерткіштен жалпы саны – 12951 дана жануар сүйегіне археозоологиялық зерттеу жүргізілді (кесте 1).

Жалпы ортағасырлық қалаларда үй жануарларының ішінде уақ малдың саны басым екендігі бірден

Кесте 1 – Ортағасырлық ескерткіштерден табылған жануар сүйектерінің таксономиялық құрамы мен сүйек саны

ТАКСОН	ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕР												
	Шеңгелді	Бурно октябрь	Қаратөбе	Ақыртас	Талғар	Қосқұдық	Ақтөбе	Қастек	Аспара	Шымкент	Маханды	Күлтөбе	БАРЛЫҒЫ
Уақ мал	31	90	0	794	4	38	420	5	63	693	109	1898	4145
Қой	7	36	15	0	29	0	143	13	46	1279	32	336	1936
Ешкі	1	7	0	0	1	1	26	2	17	45	8	87	195
Жылқы	53	41	2	377	25	29	29	31	77	988	88	365	2105
Ірі қара	20	100	8	163	42	28	73	50	118	592	190	401	1785
Түйе	1	14	1	2	0	0	7	13	12	64	9	55	178
Есек	0	12	1	1	0	0	0	0	1	3	1	2	21
Ит	0	0	0	2	2	54	1	2	2	7	7	18	95
Аю	0	0	0	0	1	0	0	2	0	0	0	0	3
Қасқыр	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	0	2	5
Түлкі	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1
Қарсақ	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Мысық	0	0	1	0	0	0	6	0	0	5	0	0	12
Құлан	3	0	0	0	0	0	0	4	4	3	0	5	19
Бұғы	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Ақбөкен	1	1	0	0	0	0	0	0	1	2	0	18	23
Қарақұйрық	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3
Елік	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1
Архар	0	1	0	6	0	0	0	0	0	3	0	1	11
Қабан	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1
Қоян	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Тасбақа	4	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	3	8
Кеміргіштер	0	0	0	0	0	0	1	0	0	11	0	0	12
Маттаіа, ірі жануар	29	1	0	63	9	56	236	0	54	220	198	399	1265
Маттаіа, ұсақ жануар	19	0	0	17	6	43	62	3	58	564	67	219	1058
Құс	0	11	14	2	2	1	0	0	0	34	0	3	67
Тауық	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Балық	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1
БАРЛЫҒЫ	169	317	43	1427	122	250	1005	125	453	4519	709	3812	12951

байқалады. Аталған 12 ескерткіш бойынша уақ мал сүйектерінің мөлшері 6279 дананы (48,5%) құрайды. Жылқы мен ірі қара сүйектерінің арасында бірқатар айырмашылықтар бар. Сүйек саны бойынша екінші орында жылқы – 2105 дана (16,2%), үшінші орында ірі қара – 1785 дана (13,7%). Түйе сүйектерінің жалпы саны – 178 дана (1,3%). Ит сүйектері 12 ескерткіштің 9-да кездеседі. Мысық сүйектері үш ескерткіштен (Қаратөбе, Ақтөбе, Шымкент) кездесіп отыр (2–3-сур.).

Аңшылықта негізгі орын алған жануарлар – құлан, ақбөкен және арқар. Дегенмен, бұл жануарлардың сүйектері барлық ескерткіштерден анықталмады. Сирек жағдайда қабан (Шымкент), қарақұйрық (Бурнооктябрьск), бұғы (Қаратөбе) аулаған.

Әдебиет

Ақымбек Е.Ш., Шагирбаев М.С. Ортағасырлық Қосқұдық қаласының қақпасы // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы. – № 1(68). – 2021а. – Б. 226-246.

Ақымбек Е.Ш., Шагирбаев М.С. 2019–2020 жж. Ортағасырлық Маханды төрткүлдіне жүргізілген зерттеулер // Марғұлан оқулары–2021: Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына және Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының 30 жылдығына арналған «Этномәдени зерттеулер контекстіндегі Ұлы Дала» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (Алматы қ., 26–27 қазан 2021 ж.). / Жауап. ред. Байтанаев Б.А. – 3 томдық. 2-том. – Алматы: Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты. – 2021б. – Б. 182-205.

Ақымбек Е.Ш., Шагирбаев М.С. Ортағасырлық Аспара қаласының остеологиялық материалдары (2014 ж. қазба материалдары бойынша) // Электронды ғылыми журнал «edu.e-history.kz» – № 2(26). – 2021в. EDU. E-HISTORY. Электрондық журнал. URL: <https://edu.e-history.kz/ru/publications/view/1643>. – (Қаралды: 18.02.2022 ж.).

Ақымбек Е.Ш., Шагирбаев М.С. Ортағасырлық Ақтөбе қаласындағы мұнара маңынан анықталған жануар сүйектеріне археозоологиялық талдау (2014 жылғы қазба жұмыстарының материалдары негізінде) // Омаров Ғани Қалиханұлының 60 жылдық мерейтойына арналған «Орталық Азияның ежелгі және ортағасырлық археологиясы: мәдениеттер сабақтастығы және трансформациясы» атты Халықаралық ғылыми конференция материалдары (5 маусым 2021 ж.) / Жауапты ред. Р.С. Жұматаев. – Алматы: Қазақ университеті. – 2021 г. – Б. 124-139.

Ақымбек Е.Ш., Шагирбаев М.С. Ортағасырлық Ақыртас төрткүлінің остеологиялық материалдары // Қазақстан археологиясы – № 1 (11). – 2021д. – Б.72-100.

Ақымбек Е.Ш., Шагирбаев М.С. 2018–2019 жылдары «Археологиялық технологиялар зертханасының» атқарған жұмыстарына шолу // Қазақстан археологиясы. – № 2 (8). – 2020а. – Б. 114-122.

Құс сүйектері ортағасырлық ескерткіштердің барлығына жуығынан табылып отыр. Алайда, олардың үй құсына, не жабайы құсқа тиесілі екендігі белгісіз.

Қорыта айтқанда, жануар сүйектеріне арнайы зерттеулердің көлемін кеңейтіп, ежелгі фауна бойынша деректерді жинақтау, алдағы уақытта Қазақстан территориясындағы ежелгі дәуірден бастап кейінгі ортағасырларға дейінгі мал шаруашылығы мен аңшылықтың даму қарқындарын және ерекшеліктерін анықтауға қажетті құнды материалдық базаны құрауға мүмкіндік беретінін археозоологиялық зерттеулер көрсетіп отыр.

Аржанцева И. Изучение останков самого раннего до-машнего kota на Северном отрезке Шелкового Пути // IEA RAS. Институт этнологии и антропологии РАН. URL: <https://iea-ras.ru/index.php?go=News&in=view&id=2148> – (қаралды: 23.02.2022 ж.).

Байтілеу Д. Анализ археозоологического материала поселения Тарангул (предварительные данные) // Археология Казахстана – № 2 (12). – 2021а. – С. 141-151.

Байтілеу Д., Шагирбаев М.С. Результаты палеозоологического анализа остеологического материала из поселения эпохи бронзы Балкан в Центральном Казахстане // Народы и религии Евразии. – Том 26. – № 4. – 2021б. – С. 21–31.

Байшашов Б.У., Шагирбаев М.С. Көне дәуірдегі мал шаруашылығы мен аңшылықтың маңызы (остеологиялық материалдар негізінде) // «Ақынжанов оқулары – 2019» атты көрнекті археолог – Сержан Мұсатайұлы Ақынжановтың 80 жылдығына арналған жас ғалымдардың халықаралық археологиялық конференциясының жинағы. (16-17 қазан 2019). / Ред. Б.Ә. Байтанаев. – Алматы, Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты. – 2019. – Б. 100-107.

Гайдученко Л.Л. Остеологические материалы поселения Талдысай // Комплекс памятников в урочище Талдысай. / Отв. ред. А.З. Бейсенов. – Алматы, Институт археологии им. А.Х. Марғұлана, 2013. – 399 с.

Кашкинбаев К. Берелские лошади. Палеопатологический аспект исследования. – Астана: Изд. гр. ФИА, 2013. – 378 с.

Кашкинбаев К., Самашев З. Лошади древних кочевников Казахского Алтая. – Алматы: ТОО РПИК «Дәуір», 2005. – 129 с.

Нуржанов А.А., Шагирбаев М.С. Археозоологические исследования костных остатков из средневекового городища Кастек (по материалам раскопок 2020 г.) // «Орталық Азияның ежелгі және дәстүрлі қоғамдарының тарихи-мәдени мұрасы: жаңа ашылымдар мен пәнаралық зерттеулер» атты «XIII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары / Жауапты ред. Р.С. Жұматаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – Б. 185-193.

Нурумов Т.Н. Личное дело // Архив Института археологии им.А.Х. Маргулана. Ф. 11, оп. 119, д. 111, 26 л.

Отчет о НИР за 2018 год по теме: «Древняя и средневековая история Великой Степи: этногенез и культурогенез – опыт междисциплинарных исследований» // Архив Института археологии им.А.Х. Маргулана. Ф. 11, оп. 60, д. 3355, 159 л.

Отчет о НИР за 2019 год по теме: История и культура Великой Степи // Архив Института археологии им.А.Х. Маргулана. Ф. 11, оп. 61, д. 3386, 503 л.

Савельева Т.В., Шагирбаев М.С. Остеологические материалы из караван-сарая Шенгельды // Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Исторические и социально-политические науки». – № 1(64). – 2020. – С. 390-400.

Талеев Д.Ә., Ержигитова А., Шағырбаев М.С. Ежелгі Сауран (Қаратөбе) қаласының остеологиялық материалдары // «Орталық Азияның ежелгі және дәстүрлі қоғамдарының тарихи-мәдени мұрасы: зерттеу, түсіндіру және сақтау мәселелері» атты «XII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары (17–18 сәуір, 2020 жыл). / Жауапты ред. Р.С. Жуматаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – Б. 201-209.

Талеев Д.Ә., Шагирбаев М.С. Бурнооктябрьск 1 (Жылқышытөбе) қаласының остеологиялық материалдары // Марғұлан оқулары – 2020: «Ұлы Дала археологиялық және пәнаралық зерттеулер аясында» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Алматы қ., (17–18 қыркүйек 2020 ж.). / Бас ред. Б.А. Байтанаев. – 1 том. – Б. 230-242.

Утубаев Ж.Р., Шагирбаев М.С. Бәбіш мола қалашығынан табылған жануар сүйектерінің археозоологиялық талдаулары (2020 жылғы материалдар бойынша) // «Орталық Азияның ежелгі және дәстүрлі қоғамдарының тарихи-мәдени мұрасы: жаңа ашылымдар мен пәнаралық зерттеулер» атты «XIII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары / Жауапты ред. Р.С. Жуматаев. – Алматы: Қазақ университеті. – 2021а. – Б. 83-93.

Утубаев Ж.Р., Шагирбаев М.С. Құланның рудимент сүйегінен істелген ілмек туралы (Бәбіш Мола-7 остеологиялық материалдары негізінде) // «Орталық Азияның ежелгі және дәстүрлі қоғамдарының тарихи-мәдени мұрасы: зерттеу, түсіндіру және сақтау мәселелері» атты «XII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары (17–18 сәуір, 2020 жыл). / Жауапты ред. Р.С. Жуматаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2020б. – Б. 118-123.

Утубаев Ж.Р., Шагирбаев М.С. Остеологические материалы античного памятника Бабиш-мола 7 в низовьях Сырдарьи* (по материалам 2019 года) // Вестник КазНПУ имени

Абая, серия «Исторические и социально-политические науки». – № 4(67). – 2020а. – С. 354-363.

Утубаев Ж.Р., Шагирбаев М.С. Остеологические материалы из мавзолеев Бабишмолинского оазиса // Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. Серия историческая. – № 3 (102). – Алматы. Қазақ университеті, 2021б. – С. 195-205.

Шагирбаев М., Сорокин Д., Казизов Е.С., Морыксин Д.В., Бычков В.С. Исследования остеологических материалов с городища Шымкент (2019-2020 гг.) // Культурное наследие научный журнал. №2 (93). – Нұр-Сұлтан. – 2021. – С. 23-47.

Шагирбаев М.С. Асықты пайдалану тарихына шолу // Адырна ұлттық порталы. URL: <https://adyrna.kz/post/25568>. – (қаралды: 23.02.2022 ж.)

Шагирбаев М.С. Ержигитова А., Казизов Е., Сорокин Д. К изучению особенностей ведения хозяйства населением городища Культөбе: по данным археозоологического анализа (2020–2021 гг.) // Археология Казахстана – № 3 (13). – 2021. – С. 108-134.

Шагирбаев М.С. О становлении археозоологии в Казахстане (к 95-летию со дня рождения Л.А. Макаровой) // Археология Казахстана. – № 14(4). – 2021. – С. 148–169.

Шагирбаев М.С. Остеологические материалы средневекового городища Талгар // Культурное наследие научный журнал. – 2020а. – №4. – Нұр-Сұлтан. – С. 115-128.

Шагирбаев М.С., Ақымбек Е.Ш. Итті жерлеу ғұрпы // Ғалым-этнограф Б.К. Қалшабаеваның 60 жасқа толуына арналған «Ұлы дала кеңістігіндегі этноархеологиялық зерттеулер мен этносаралық қатынастар мәселесі» атты халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары / Жауапты ред. Р.С. Жуматаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2020б. – Б. 347-359.

Шагирбаев М.С., Утубаев Ж.Р. Бәбіш мола қаласынан табылған остеологиялық материалдардың сандық және морфологиялық құрамы (2018 жылы табылған материалдар негізінде) // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Хабаршы «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы. – № 3(62). – 2019а. – Б. 382-391.

Шагирбаев М.С., Утубаев Ж.Р. Жануар асықтарының археозоологиялық зерттелуі (Бәбіш мола қаласының материалдары бойынша) // Қазақстан Археологиясы. – Алматы, Хикари. – № 4 (6). – 2019б. – Б. 79-116.

Шағырбаев М.С. Орта ғасырлардағы ірі қараның шаруашылықтағы рөлі (археозоологиялық материалдар бойынша) // Ұлы дала тарихы мен мәдениеті. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары / Бас ред. М.Қ. Әбусейітова. Құрастырушылар: Н. Ж. Шаймарданова, З. С. Табынбаева. – Алматы: «Шығыс пен Батыс». – 2020б. – Б. 205-215.